

УДК 811. 161. 2'0

**ІВАН ОГІЄНКО ТА ЙОГО
«ГРАМАТИЧНО-СТИЛІСТИЧНИЙ СЛОВНИК ШЕВЧЕНКОВОЇ МОВИ»**

Ніна Захлопана

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови,
вул. Університетська, 1/254, 79001 Львів, Україна,
тел.: (0 322) 239 47 17*

У статті розглянуто «Грамаптично-стилістичний словник Шевченкової мови» Івана Огієнка, його призначення і роль у вивченні історії формування і розвитку сучасної української літературної мови. Проаналізовано структуру самого словника та структуру словникових статей.

Ключові слова: словник, словникова стаття, структура словника.

Словники мови письменників досліджують слововживання окремих творців української літератури, лексичне багатство творів видатних представників художнього слова України. Особливо важливим є словник мови Т. Шевченка, адже слово цього Борця, Громадянина, Державного мислителя творило нас як націю, виводило на європейський обшир, вчило нас любити волю і боротися за неї.

«Шевченко – поет народній найперше тим, що він істотою своєю народній. Уся тематика його творів – народня: українська, болі й кривди українського народу, якого роз'їдала панщина. Він духом і тілом пов'язаний з українським народом, і інша тематика для нього – другорядна. Як давній Пророк був пов'язаний на все з вибраним народом Божим, так і Шевченко навіки пов'язаний з Україною та її долею... Тому й зовемо Шевченка пророком українського народу!» [2, с. 17].

Мова Тараса Шевченка стала основою сучасної української літературної мови. Т. Шевченко постійно брав участь у дискусіях про українську літературну мову, і тоді уже в нього зароджувалась ідея, ідеологія її формування. Мова творів Великого Кобзаря стала наріжним каменем подальшого розвитку української літературної мови, і спочатку вона творилася на полтавсько-харківській землі, а Правобережжя зробило свій внесок трохи пізніше.

Т. Шевченко прекрасно розумів, що українська літературна мова повинна зайняти панівну позицію в українській літературі. Цього погляду дотримувалось і Кирило-Мефодіївське братство, членом якого був і сам Т. Шевченко.

Для розвитку різних літературних мов завжди важливе значення мала мова найвідомішого і найталановитішого письменника певної нації. Таким письменником в Україні у 30–50-их рр. XIX ст. був Т. Шевченко. Як зауважує І. Огієнко, «Шевченкова мова мала всі якості, щоб стати всеукраїнською мовою літературною: вона була найчистіша серед мов усіх тодішніх письменників, і походила з географічного осередку Української землі, зо Звенигородщини, чому могла легко стати соборною мовою» [2, с. 26].

Задум укласти словник Шевченкової мови, мови основоположника сучасної української літературної мови, виник в Івана Огієнка на початку XX ст. Автор сам пише:

«У роках 1918–1919 у Кам'янці Подільському я задумав був видати повного Словника Шевченкової мови, і для цього списав на окремі картки всього словника «Кобзаря», видання В. Доманицького 1910 р. Виписано було понад 200 000 карток, але вся ця праця спинилася через мій примусовий виїзд, і позосталася в Бібліотеці Кам'янець-Подільського Державного Університету. Де вона поділася по моєму виїзді на еміграцію, відомостей не маю.

До Словника мови "Кобзаря" його Кам'янецької доби була широко застосована статистична метода: при кожному слові і при кожній формі було подано, скільки раз вони вживаються в "Кобзарі". Так пророблена була значна частина Словника.

За цю саму працю я засів удруге у Варшаві в роках 1932–1933, але вже вибрав із "Кобзаря" не все, а тільки те, що має головно практичну ціль при вивченні сучасної нашої літературної мови (тому відкинув і статистичні вказівки). Я задумав видати "Граматично-стилістичного словника Шевченкової мови", і тому виписував із "Кобзаря" граматичні формий й речення головно з практичною ціллю, – виписував те, що нам потрібне при щоденному писанні літературною мовою» [2, с. 35].

Становлення шевченкознавства як наукової галузі припало на початок ХХ ст. Унаслідок понад столітнього розвитку цієї дисципліни виникли численні студії найрізноманітніших жанрів, присвячені вивченню життя і творчої спадщини генія українського народу. Проте найважливішими серед них є три лексикографічні праці. Дві з них – "Словник мови Шевченка" (1864) і "Шевченківський словник" (1976) опубліковано в Україні, а "Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови" вийшов у Вінніпезі у 1961 р., його автором є Іван Огієнко.

Завданням "Словника мови Шевченка" було «...зафіксувати багатство лексики поета та різноманітні засоби її використання, зокрема, семантико-стилістичні особливості». Автори словника подали всю українську лексику, яку вживав Т. Шевченко у своїх творах, на підставі десятичного видання творів (К., 1949–1963 рр.). Це довідник філологічного зразка, який подає всеохопну характеристику Кобзаревих слів. У ньому зареєстровано і витлумачено 10 116 слів.

Лексикографічне видання І. Огієнка подібне до "Словника мови Шевченка" і водночас відмінне. "Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови" Митрополита Іларіона став завершальною книжкою його п'яти томної праці, присвяченої вивченню історії формування, розвитку та функціонування української літературної мови. Цим і зумовлений відбір матеріалу до Словника.

Автор використовує не всі слова з Шевченкових творів, написаних українською мовою, а лише ті, які формували лексику сучасної української літературної мови. Отже, І. Огієнко використовував у словнику той матеріал, який слугував би вивченню формування і розвитку сучасної літературної мови.

Тип словника зумовив будову словникової статті. Загалом вона охоплює реєстрове слово, ілюстративну частину та паспортизацію:

Заголосити. Покивала головою та й заголосила 19.

Частина словникових статей має тлумачення реєстрового слова, як-от:

Бриль бере 440. Старий сидів в брилі 238. [...] Накрила неначе бриликом свою головоньку 534. Бриль – солом'яний капелюх [підкреслення наше. – *Упоряд.*].

Словникові статті також можуть мати семасіологічну, етимологічну, стилістичну та морфологічну характеристики:

Брови 130. Н. м. бровенята 31 ...

Восток, ц.сл. і рос., укр. схід. Мітла (комета) з востоку зійшла 541.

Засхнеш (?) 309. Літ. засохнеш.

Словникові статті умовно можна поділити на кілька груп. Найчисленнішу становлять ті, реєстровим словом яких виступають слова, що належать до літературної норми, наприклад:

Незабаром 504. Незабаром і молодого привели 382.

Гуляти – забавлятися, весело проводити час, проходжуватися, нічого не робити. Понад шляхом, щирцею, ховрашки гуляють 21. Гуляють хмари 144. Танцювати та гулять таки з парубками 104. Було, роблю що чи гуляю, чи Богу молюся 458. Чи роблю що, чи то так гуляю 459. Весела гуляла 310. Я з дітьми гуляю 212. Місц. Гуляти – танцювати. Див. погуляти.

Жаль кого-чого. Жаль мені малому стало того сірому сироту 375. Жаль малому було сіроми сироти 376. Стало жаль моїх дівчаток 383. Жаль України 428. Жаль матері небоги 457. Жаль малої билини 465. Жаль твоєї Божої краси 485.

Ж а л ь на кого-що. Не жаль на його, на п'яного Петра кривого 377. Жаль великий на людей, на тих юродивих дітей 377.

Жаль ч. р., Р. жалю 12. 158. 372. 399. 423. 432. 467. 472. 462. 559. Жалю 331, О. жалем 300.

Значно менша частина словникових статей, у яких реєстрове слово, на думку автора, не увійшло до літературної мови. Тоді І. Огієнко паралельно подає літературну норму, яка дає змогу простежити процес формування української літературної мови:

Мста – помста. Всюди вас найде правда-мста 554 ...

Одина – самотність. В одині-самотині в садочку буду спочивати 567.

Омет – край одежі. Шиті омети, ризи дорогії.

Омурити місцеве слово, літ. обмурувати. За що ж тебе, світе, брате, омурано? 565.

Пак – ж, же. Слово місцеве. Як пак його зовуть? А де ж Ганна, Катерино? Я пак і байдуже! Чи не вмерла? 241.

Наступну групу становлять статті, у яких Митрополит Іларіон поряд із реєстровим словом – літературною нормою, подає діалектизм, щоб читач міг чітко розрізнити літературну і діалектну лексеми (Старець – прошак. Сліпий старець сумуючи співає 62). Тут «старець» – літературна словоформа, «прошак» – діалектизм. Одчухрали 71 (ограбували).

Окремо можна розглядати словникові статті, у яких подано архаїчні форми:

К – архаїчна форма замість «на», з давальним, при назвах Свят. Намистечко Тобі к Великодню куплю 367. Тому к Святкам з лиштвою пошили сорочечку 457. – Таке арх. к замість до часте у виразах лайки: Іди к чорту.

Таке архаїчне к у місц. переходить на д, напр.: д хаті, д ньому (с. 100).

Повеліти (арх.). Царя вам повелів ізбрать 389. Літ. звелів, наказав.

Мир, арх. світ. Тієї Матері Святої, що в мир нам Бога принесла 455. Як править миром 480.

Значну частину словника Т. Шевченка становлять церковнослов'янізми, які виступають реєстровими словами словникових статей. І це не дивно, адже Т. Шевченко був глибоко релігійною людиною і добре знав Святе Письмо.

«А в Петербурзі революціонери й атеїсти, люди зовсім іншого світогляду, і справді безбожники, висміювали Шевченкову Віру, пхали його до безбожжя і радили

«чудотворними піч палити»... Ні, це не українська ідеологія, це світогляд не українського народу, а Шевченко ж був ширий син свого народу...» [3, с. 19], писав І. Огієнко у передньому слові до словника, що носив назву «Шевченко як творець української літературної мови». Ось приклади статей, реєстрові слова яких марковані як церковнослов'янськи:

Поваплений – ц. сл. повапити – пофарбувати. Де власть великая? в skleпах, в skleпах поваплених 478.

Лепта – грецьке ц. сл. Лепта удовиці 180. Привітайте і мою убогу лепту 183. Ти, знаю, лепту розділив 479.

Плоть – ц. сл. плоть, тіло. Плоть старечу устирай 334. Пламя (арх.). О. пламенем 504. Див. полум'я.

Словникові статті в І. Огієнка фіксують словоформи відповідної частини мови і сторінки, на яких ці словоформи ужито.

Плисти. Чи то плисти, чи то брести 469. Пливе 140. Пливе човен 142. Пливуть 143. 404. 466. Плила за водою 273. Пливи, пливи, моя доню, Дніпром за водою 273. І зорі червоні, як перше плили, попливуть і потім 56. Улиці плили кров'ю 93. Пливи, пливи, моя доню 273.

Рай, з раю 161. 180. 250. 290. 364. 382. 454. 577, з. раю 113. 152. 192. 531. 535, М. раєм 479, М. ув раї 162. 230. 288. 289. 363. 515. 529, У тім раї 164. 481, В тім раї 471, В хаті як у раї 153, У Святому Раї 185, В таких раї 230, У нашім раї 454. 480, Ми в раї пекло розвели 480, В твоїм раї 535, В своїому раї 568; в раю 93. 129. 145. 546, у раю 180. 464. 479. 580, В твоїм раю 471, В святому тихому раю 532, В раю веселому 577, У тім раю 321 (рима: згадаю), У світлому раю 498.

Словникові статті щодо граматичної характеристики опрацьовані неоднаково. Серед них є такі, у яких порівняно зі Словником мови Шевченка подано докладно і перелік форм, і також граматичні параметри реєстрового слова, інші – не мають такого докладного опису. Але це і зрозуміло, бо І. Огієнко вибирав і описував те, що, на його думку, було важливим для розуміння формування сучасного стану української літературної мови.

Словник Шевченкової мови можна поділити на дві рівноцінні (з наукового погляду) частини. Перша, звичайно, це сам Словник із його словниковими статтями та відповідною інформацією, яку вони містять. Другу, значно меншу, але дуже важливу для розуміння величі Українського Пророка, його ролі у творенні української літературної мови становлять дві частини переднього слова до Словника: «Шевченко як творець української літературної мови», «Шевченкова мова», «Народність Шевченкової мови», «Релігійний стиль Шевченкової мови», «Стародавні вірування українського народу», «Елементи Шевченкової мови», «Вплив П. Куліша на Шевченкову мову», «Шевченко як творець української літературної мови», «Яскрава мальовничість Шевченкової мови», «Рясна синоніміка Шевченкової мови», «Новотвори в Шевченковій мові», «Правопис Кобзаря» та «Передмова до Словника».

І. Огієнко докладно описує, у чому ж народність мови Кобзаря. Дитинство Т. Шевченка провів на селі, де і була закладена основа його знання української мови. Його рідна земля – це Звенигородщина, центр України, а отже, мова на цій території максимально чиста, не засмічена запозичками з інших слов'янських мов. На той час уже були збірки народних пісень Цертелева, їх Т. Шевченко мав і добре знав. І ця пісенність стала душею його мови.

«Чисто народня своєю побудовою мова і глибоко національно-

патріотичний зміст його творів зробили його найріднішим сином свого народу, більше того – його пророком» [3, с.17].

І. Огієнко окремо наголошує на релігійному стилеві Шевченкової мови. Свої твори він писав для України і для простих українців, які є глибоко релігійним народом. Релігійність Т. Шевченка зацплена ще від колиски. Навіть і мову українську Кобзар називає хрещеною.

Митрополит Іларіон у передньому слові пише:

«У Шевченка думання виразно релігійне. У нього чисто народній український церковний календар: Покрова, Спаса, Маковея і т. ін.

Як Шевченко був глибоко пересякнений релігійністю, вказує, напр., те, що він добре знає оповідання про плач чи сльози Богородиці, пор. «Іржавець» 1847 р., писаний в Орській фортеці: «Не плакала б Мати Божа в Криму за Україну» 327. «Мордувались сіромахи (козаки), плакали, і з ними заплакала Матір Божа сльозами Святими, заплакала Милосердна неначе за Сином» ... 329. Це плач Божої Матері за знущання царя Петра над Україною по Полтавському бої... Див. ще ст. 219, – Мати Божа плаче, коли «славного Полуботка в тюрмі задушили» ... («Великий Лях» 1845 р.)» [2, с. 18].

Шевченкова мова високо й широко релігійна, бо таким був сам Т. Шевченко ще від свого народження. «Він глибоко й істотно зрісся з Богом, як з своїм Отцем і Опікуном, – і про все це свідчить його мова. Бо такий релігійний сам український народ, бо така релігійна й наша народня мова» [3, с.18–19].

На сьогодні мова Шевченкових творів добре досліджена. Звичайно, досліджене і синонімічне її багатство. Творячи Словник у Вінніпезі у 50-х рр. ХХ ст., І. Огієнко як великий мовознавець не міг не помітити такої характерної ознаки мови «Кобзаря», як синонімія. Він не ставив за мету докладно дослідити особливості реалізації цього мовного явища, а лише звернув нашу увагу на його присутність у творчості поета. Огієнко наводить лише окремі приклади кількох синонімічних гнізд. Ось кілька гнізд зі словами-вершинами ходити, говорити, співати, танцювати, грати, бити тощо:

Він усюди вештається 41. Марія до криниці швиденько кинулась 544. Кинув хату і кімнату, і потяг у байрак 195. На байдаки – та й потягли 147. Через Балкан простали ми в Україну 269. По шинках хилялась 522. Я таки й далі за тобою чимчикую 522. До Бога почимчикуємо спочивать 578. Максим шкандибає в поле 351. Пошкандибала за циганами 287. Шасть у хату! (несподівано ввійшла) 435. Шелесь за рушниками! 343 (дуже швидко пішла). Не будем по-чернечій харамаркать 196. Бондар барило й бочку набиває та ще й курникає 543. Старий піднявся – як ушкварить, аж у боки взявся! А ну ушквар нам щонебудь, – і кобзар ушкварив 119. Не про лихо – веселої утни, старче 104. Завалить їм! Взяли й завалили (побили) 226. От-от догнав – і бебех в могилу! 193. Випарили (побили) у московській бані 226. Сатрапа в морду затопив (сильно вдарив) 518. Ісправник Яременка в пику пише (б'є) 226. Хрестять (б'ють) Лейбу знову 70.

Т. Шевченко як основоположник української літературної мови творив нові слова. І. Огієнко частину цих слів не фіксує у Словнику (у нього було інше бачення Словника), але у передньому слові наводить чималий їх список: широкополий, крутоберегий, одина, недосвіт, усюда, зрище та ін., які поповнили лексичний запас літературної мови. Наприклад:

«Широколистії тополі», «Мов ті діди високочолі, дуби з Гетьманщини стоять» 26. «Дуби і всякі дерева великолітні» 354.

«Дніпро крутоберегий» 342.

Недвиг – інертна людина. «Сліпа була єси, незряча, недвиг серцем: спала день і спала ніч» 577.

Одина – самотність: «В одині-самотині в садку буду спочивати» 567.

Недосвіт – ранній мороз : «Барвінок цвів і зеленів, слався, розстилався, та недосвіт перед світом в садочок укрався: потоптав веселі квіти, побив поморозив»... 566.

Співа – це співання, спів: Чому (Гонта) не співає? Тепер йому, мабуть, не до неї, не до співи 120.

Усюда, ж.р.: Дурні та горді ми люди на всіх шляхах, по всій усюді 461. З усіх усюд йде 477.

Зрище: Уловлять, і судить не будуть: в кайдани туго окують, в село на зрище приведуть 554 [3, с. 30].

Особливою рисою Словника І. Огієнка є наявність таблиць-хронологій, призначених для того, щоб орієнтуватися в часі написання окремих творів, наприклад: Ст. 1–32–1838 р.; 32–53–1839 р.

Окрім того, у кінці Словника подано також таблицю, у якій зафіксовано, на яких сторінках подано слова за алфавітом, і це спрощує користування Словником, наприклад: А – с. 41; Н – 121; К – 100; Л – 110; М – 114.

«Грамотично-стилістичний словник Шевченкової мови» давав і дає широкий простір для вивчення української літературної мови у процесі її становлення та формування. І. Огієнко планував, що Словник матиме практичний характер саме як грамотично-стилістичний словник для широкого кола людей. Це словник-довідник, в основу якого покладено Шевченкову мову. І. Огієнко зазначив, що назріла потреба видати «Кобзар» за оригіналами, зберігаючи і Шевченків правопис. На жаль, такого видання ми не маємо ще й сьогодні.

«Грамотично-стилістичний словник Шевченкової мови» добре виконав і виконує своє призначення довідника під час читання «Кобзаря» і вивчення української літературної мови взагалі. Словник став гідним внеском у розвиток шевченкознавства і потрібним подарунком українському народові для вшанування столітнього ювілею (1861–1961) зо дня смерті Великого Кобзаря, геніального сина України.

Отже, «Грамотично-стилістичний словник Шевченкової мови» І. Огієнка – праця видатного українського ученого, присвячена творчості Українського Пророка і Генія українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Огієнко І.* Історія української літературної мови / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). – К. : Наша культура і наука, 2001. – 431 с.
2. *Митрополит Іларіон.* Грамотично-стилістичний словник Шевченкової мови / Митрополит Іларіон. – Л. : Вид-во ЛНУ ім. І.Франка, 2011. – 216 с.
3. *Олійник Б.* Безсмертний своїм народом / Б. Олійник // Тарас Шевченко. Поезія у двох томах, т. I, – К. : Веселка, 1991. – 261 с.
4. *Словник мови Т. Г. Шевченка : У 2 т. / Відп. ред. В. С. Ващенко.* – К. : Вид-во АН УРСР, 1964. – Т. I. – 372 с.

Стаття надійшла до редколегії 01. 08. 2015

доопрацьована 20. 09. 2015
прийнята до друку 20. 10. 2015

IVAN OGIENKO AND HIS GRAMMATICAL-STYLISTIC DICTIONARY OF SHEVCHENKO'S LANGUAGE

Nina Zakhliupana

*Ivan Franko National University of Lviv
The department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79001 Lviv, Ukraine,
phone: (03 22) 239 47 17*

The incipience of Shevchenko studies as a linguistic branch starts in the beginning of XX century. Many studies devoted to manifold genres, life and oeuvre of the ukrainian man of extraordinary genius appeared as a result of under centenary development of Shevchenko studies. But the central was three lexicographical works: "Vocabulary of Shevchenko's language" (1861), "Shevchenko's vocabulary" (1976) and "Grammar-stylistic vocabulary of Shevchenko's language" (1961). The first and second books were published in Ukraine, and the last one - in Winnipeg. It was created by Ivan Ogienko.

The goal of "Vocabulary of Shevchenko's language" was "to fix the variety of the poet's lexicon and different means of its usage, in particular semantic-stylistic special aspects". The authors of the work give all Ukrainian vocabulary, used by T. Shevchenko in his creations. The research was made on the collected works in ten volumes (Kyiv, 1949-1963). It was philology catalogue, which gives prevalent characteristics of Kobzar's word. There was registered and explained 10 116 words.

Lexicographic work made by I. Ogienko had different and common features to "Vocabulary of Shevchenko's language". "Grammar-stylistic vocabulary of Shevchenko's language" was the last one book of the collections of works in five volumes made by Metropolitan Ilarion. "Grammar-stylistic vocabulary of Shevchenko's language" dedicated to the studies formation, developing and function of standard modern Ukrainian language.

The author didn't use all words of Shevchenko's works, written in Ukrainian. He used only that, which have "practical goal in studying our modern Ukrainian". That's why discarded I. Ogienko statistics information. Consequently, I. Ogienko used in this vocabulary such material, which can cater to study the formation and development modern standard language.

"Grammar-stylistic vocabulary of Shevchenko's language" gives us wide potentialities for studying standard Ukrainian in the process of incipience and formation. I. Ogienko planned that Vocabulary would have practical usage as a grammar-stylistic vocabulary for wide range of people. It would be vocabulary and reference book based on Shevchenko's language. I. Ogienko said that there was necessity to publish "Kobzar", in which there would be saved Shevchenko's orthography.

Key words: dictionary, dictionary article, structure of a dictionary.